

FCR YAYIN LTD.

Genel Yayın No. | General Publication Number: 2005

FCR Sertifika No. | Certificate Number: 46550

ISBN: 0000 0004 4657 1968

ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Fecr

Yayın No | Publication Number: 1169

Kitap Adı: Sahra'ya Açılan Kapı Sicilmâse

Alt Başlık: Kuruluşundan Murâbitlar Dönemine Kadar

Book Title: The Gateway to the Sahara: Sijilmassa

Subtitle: From its Fondation to the Almoravid Period

ISBN: 978-625-8910-26-1

DOI: doi.org/10.70458/fcr.9786258910261

Yazar | Author: Kadir Türkmen | orcid.org/0000-0002-1316-1984

Kurum | Institution: : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

ROR ID: ror.org/05n2cz176

Editor | Editor: Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ | orcid.org/0000-0002-8966-5716

Yayın Türü: Kitap | Publication Type: Book - Monograph

Yayın Dili: Türkçe | Language: Turkish

Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Pages: 322 (xviii+304)

Yayın Tarihi | Publication Date: Eylül | September 2026

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR

Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories

BIC: HBJH - Afrika Tarihi | African History

BISAC: HIS001030 - Tarih / Afrika / Kuzey | History / Africa / North

THEMA: NHHA - Afrika Tarihi: Sömürge Öncesi Dönem | African History: Pre-colonial Period

LC Classification: DT329.S57 - Sicilmâse (Tarihî/terk edilmiş şehir) | Sijilmasa (Extinct City)

DEWEY: 964.502 - Sicilmâse Tarihi | History of Sijilmasa

WoS Category: Tarih | History

WoS Citation Topics Meso: 8.93 - Arkeoloji | Archaeology

WoS Citation Topics Micro: 8.93.362 - Arkeoloji | Archaeology

Scopus Subject Areas: 1202 - Tarih | History

Atıf Bilgisi | Cite as: Türkmen, Kadir. *Sahra'ya Açılan Kapı Sicilmâse: Kuruluşundan Murâbitlar Dönemine Kadar*. FCR Yayın Ltd.-Fecr, 2026.

© Tüm hakları saklıdır | All rights reserved: FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050

Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60

www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

Sahra'ya Açılan Kapı Sicilmâse

-Kuruluşundan Murâbıtlar Dönemine Kadar-

Kadir TÜRKMEN

Ankara 2026

Yazar Hakkında | About the Author

Kadir TÜRKMEN

Afyonkarahisar'ın Bolvadin ilçesinde doğdu. İlköğretim ve lise eğitimi burada tamamladı. 2016'da Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı. 2017 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 2019'da Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL danışmanlığında "Gırnata Benî Ahmer Devleti ile Merînîler Devleti Arasındaki İlişkiler" başlıklı yüksek lisans tezini tamamladı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 2025 yılında Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ danışmanlığında "Kuruluşundan Murâbıtlar Dönemine Kadar Sicilmâse (140-445/757-1053)" başlıklı doktora tezini tamamladı. Mağrib ve Endls bölgeleri hakkında çalışmalarına devam etmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

He was born in the district of Bolvadin, Afyonkarahisar. He completed his primary and secondary education there. In 2016, he graduated from the Faculty of Theology at Uludag University. In the same year, he began his master's studies at the Department of Islamic History and Arts, Institute of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University. In 2017, he was appointed as a research assistant in the Department of Islamic History, Faculty of Theology, Mugla Sitki Kocman University. In 2019, under the supervision of Prof. Dr. Adnan Adıguzel, he completed his master's thesis entitled "*The Relationship Between State of Granada Bani Ahmar Ahmar and State of Marinids.*" In the same year, he began his doctoral studies at the Department of Islamic History and Arts, Institute of Social Sciences, Istanbul University. In 2025, under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Soylemez, he completed his doctoral dissertation entitled "*Sijilmâsa from Its Foundation to the Almoravid Period (140-445 AH/757-1053 CE).*" His research focuses on the history of the Maghrib and al-Andalus regions. He is married and has one child.

Kitap Hakkında

Sahra'ya Açılan Kapı Sicilmâse -Kuruluşundan Murâbıtlar Dönemine Kadar-

Bu çalışma, İslam tarihçiliğinde genellikle merkezin dışında bırakılan şehirlerden biri olan Sicilmâse'nin kuruluşundan Murâbıtlar tarafından ele geçirildiği 445/1053 yılına kadar geçen yaklaşık üç asırlık tarihini, çok yönlü bir yaklaşımla ele almaktadır. Sahra ötesi ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan şehir, coğrafi konumu sayesinde sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasî, sosyal ve ilmi bakımdan da Mağrib'in önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Çalışma, yazılı kaynaklarla birlikte arkeolojik bulguların birlikte değerlendirilmesini esas alan karşılaştırmalı bir yöntemle gerçekleştirilmiştir. Klasik İslam tarihçiliğinde daha çok merkezî şehirler ön planda tutulurken, Sicilmâse gibi çeperde kalan şehirler görece ihmal edilmiştir. Bu çalışma, MAPS kapsamında elde edilen arkeolojik verilerle klasik İslâm Tarihi, coğrafya, seyahatname ve tabakât türünde eser veren müelliflerin aktarımları arasında bağlantılar kurarak şehir tarihine dair daha dengeli bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca modern araştırmaların çoğunda siyasi tarihe yoğunlaşmışken, bu çalışmada şehir sadece bir siyasî merkez olarak değil; ticaret, mezhepler arası etkileşim, sosyo-kültürel yapı ve ilim çevreleriyle birlikte çok katmanlı olarak ele alınmıştır. Tezde ulaşılan bulgular, Sicilmâse'nin altın ticaretiyle zenginleştiğini, farklı etnik ve mezhebî grupları bir araya getirdiğini ve bu çeşitliliğin şehirde güçlü bir kültürel ve ilmi canlılık kazandığını ortaya koymaktadır. Böylece çalışma hem klasik hem modern literatürde sınırlı olarak ele alınan bu şehre dair özgün bir kent tarihi perspektifi sunarak literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi; Mağrib-i Aksâ; Sicilmâse; Hâriciyye; Sufriyye; Midrârîler; Mağrâvîler

About the Book

The Gateway to the Sahara: Sijilmasa -From its Fondation to the Almoravid Period-

This study explores the nearly three-century-long history of Sijilmasa, one of the cities often overlooked in Islamic historiography, from its foundation until its conquest by the Almoravids in 445/1053, using a multidimensional approach. Strategically located at the crossroads of trans-Saharan trade routes, the city became one of the Maghrib's most significant centers not only economically, but also politically, socially, and intellectually, owing to its geographic position. The study employs a comparative methodology that evaluates both written sources and archaeological findings. While classical Islamic historiography tends to prioritize central cities, peripheral ones like Sijilmasa have received relatively little attention. This study seeks to offer a more balanced perspective on the city's history by establishing connections between archaeological data—particularly those obtained through the MAPS project—and the accounts of classical authors in Islamic history, geography, travel literature, and biographical works. Furthermore, whereas most modern studies focus primarily on political history, this research approaches the city as a multi-layered entity, analyzing it not only as a political center but also through the lenses of trade, inter-sectarian interaction, socio-cultural dynamics, and intellectual life. The findings demonstrate that Sijilmasa flourished through its involvement in the gold trade, brought together diverse ethnic and sectarian communities, and fostered a vibrant cultural and scholarly environment. In doing so, the study contributes a unique urban historical perspective on a city that has been only marginally addressed in both classical and modern literature, offering valuable insights into the broader historical narrative.

Keywords: Islamic History; Maghrib Al-Aqsā; Sijilmasa; The Kharijite; The Sufis; Midrarids; Maghrawas

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
TABLolar LİSTESİ	xiii
ÖN SÖZ	xv

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	5

BİRİNCİ BÖLÜM

SİCİLMÂSE’NİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE KURULUŞU	19
1.1. Coğrafi Konum, İklim ve Bitki Örtüsü	19
1.2. Şehrin Kuruluşu ve “Sicilmâse” İsmi	27
1.3. Sicilmâse’nin Yeniden Keşfi Arkeolojik Kazılar	36
1.4. Şehir Planı ve Mimari Yapısı	46
1.4.1. Ulucami	54
1.4.2. Dâru’l-İmâre	55
1.4.3. Çarşılar	58
1.4.4. Cadde ve Sokaklar	60
1.4.5. Hamamlar	61
1.4.6. Su Kanalları	62
1.4.7. Surlar	64
1.4.8. Meskenler	68
1.4.9. Ahır ve Ambarlar	71
1.4.10. Darphane	72

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ TARİH	75
2.1. Midrârîlere Kadar Mağrib’in Genel Durumu	75
2.2. Sufrîlerin Devletleşme Süreci İsyanlar	79
2.3. Midrârîler	84
2.4. Mağrâvîler	93
2.5. Diğer Devletlerle İlişkiler	99
2.5.1. Abbâsîler	99
2.5.2. Ağlebîler	100

2.5.3. İdrisîler	102
2.5.4. Rüstemîler	103
2.5.5. Endülûs Emevîleri	105
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	109
İKTİSADÎ HAYAT	109
3.1. Ticaret	109
3.1.1. Ticaret Yolları	109
3.1.1.1. Mağrib'teki Merkezlerle Kullanılan Yollar	110
3.1.1.2. Meşrik	115
3.1.1.3. Sahil Yolu	116
3.1.1.4. Bilâdu's-Sûdan Yolu	117
3.1.2. Ticaret Yöntemleri	121
3.1.2.1. Mukâyaza (Trampa)	121
3.1.2.2. Çek (الصك) ve Havale	122
3.1.2.3. Sessiz Ticaret (et-Ticâretü's-Sâmite)	123
3.1.2.4. Para	125
3.1.3. Kafiye Heyeti	135
3.2. Su Kaynakları ve Tarım	141
3.3. Hayvancılık	153
3.4. Dokumacılık, Ahşap İşletmeciliği ve Zanaatkarlık	158
3.5. Maden İşlemeciliği	166
3.6. İhracat-İthalat	176
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	193
SOSYAL, DİNİ ve İLMÎ HAYAT	193
4.1. Demografik Yapı	195
4.1.1. Emâziğler/Berberîler	195
4.1.1.1. Zenâte	198
4.1.1.2. Sanhâce	198
4.1.1.3. Masmûde	199
4.1.2. Sûdanlılar	200
4.1.3. Araplar	205
4.1.4. Endülüslüler	205
4.1.5. Harrâtîn	206
4.1.6. Yahudiler	208
4.2. Mezhebî Gruplar	212

4.2.1 Sufriyye	212
4.2.2 Sünnilik	216
4.2.3 İbâdiyye	223
4.2.4 Şîa (İsmâiliyye)	225
4.2.5 Mu'tezile	228
4.3. Sicilmâse Uleması	228
4.3.1. Sa'îd b. Vâsûl	231
4.3.2. Ebû Musa İsa b. Sa'âde es-Sicilmâssî	231
4.3.3. Hammâd b. Yahya es-Sicilmâssî	231
4.3.4. Hamâs b. Mervân b. Semmâk el-Hemedânî	232
4.3.5. Ebû Hafs Abdülcebbâr b. Hâlid	232
4.3.6. Ebu'l-Hasen Ali b. Halef es-Sicilmâssî	233
4.3.7. Ebû Ali b. M'dkittû (?) (أبو علي بن امكتوا)	233
4.3.8. Ebû Abdullah Mervân b. Abdûlmelik b. İbrahim b. Semicûn el-Levâtî	233
4.3.9. İbnü'l-Cüme'	234
4.3.10. Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Zerkûn	234
4.3.11. Ebû Yezîd Mahled	235
4.3.12. Yusuf b. İsa b. el-Melcûm	236
4.3.13. Ebu'l-Kâsım Bekkâr b. Berhûn b. İsa el-Ğardîsî (İbnü'l-Ğardîs)	237
4.3.14. İbnü's-Saykal	237
4.3.15. Veccâc b. Zillû	238
4.4. İlim Meclisleri ve Okutulan Dersler	239
4.4.1. Fıkah	242
4.4.2. Hadis	243
4.4.3. Kiraat	244
4.4.4. Kelam	245
4.4.5. Arapça	247
4.4.6. Tarih	249
4.4.7. Şiir	251
4.5. Giyim Kuşam, Yemek ve Eğlence Kültürü	253
SONUÇ	259
KAYNAKÇA	265
TABLÖLAR	291
EKLER	293

KISALTMALAR LİSTESİ

B. / Bnt.	: Bin-İbn / Binti
Bk.	: Bakınız
By.	: Basım yeri yok
Çev.	: Çeviren, tercüme eden
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
INSAP	: Institut National des Sciences de Archéologie et Patrimoine
MAPS	: Moroccan-American Project at Sijilmasa
Nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm tarihi
ts.	: Tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Takhik eden
vd.	: ve diğerleri
yy.	: yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Teskîf çalışmaları tamamlandığında Sicilmâse arkeolojik alanının bürüneceği muhtemel görüntü	46
Şekil 2: Ahşapalarının Chloé Capel tarafından idealize edilmiş restitüsyonu	56
Şekil 3: Karbon-14 testi sonucuna göre Midrârîler dönemine ait yazılı sivaaları	57
Şekil 4: Ağrûr yöntemini tasvir eden bir çizim	146
Şekil 5: Yemek pişirmede kullanılan büyük pişirme kabı kapalı formları	162
Şekil 6: Kapalı form süt kabı	163

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Midrârî Emîrleri	291
Tablo 2: Mağrâve Emîrleri	292

ÖN SÖZ

Sicilmâse, doğuda Mısır, kuzeyde Endülüs, güneyde ise Moritanya, Bilâdu's-Sûdan, Gana, gibi bölgelerin ticaret kervanlarının kavşak noktasında yer almıştır. Bu kent, altın diyarı Bilâdu's-Sûdan'a gitmek isteyen kervanların Büyük Sahra'yı geçmeden önceki son, Bilâdu's-Sûdan dönüşünde de vardıkları ilk noktadır. Bu nedenle adı geçen şehrin ticari hayatı oldukça hareketli, halkı ise özellikle Bilâdu's-Sûdan'la yapılan altın ticareti sayesinde zengin ve müreffeh olmuştur. Şehrin bu özelliği farklı etnik, mezhebî, dinî ve meslekî unsurları uhdesinde toplamıştır. Devletin ve kentin yöneticileri ile şehrin sakinleri sonradan şehre yerleşen bu farklı gruplara müsamaha ile davranmış olması, ilim ve fikir adamlarının da burayı uğrak nokta olarak kabul etmelerine vesile olmuştur. Nitekim bu değişik meslek grupları ve etnik unsurlar, buraya yerleşerek şehrin kozmopolit bir yapıya sahip olmasını sağlamış ve sadece ticarî değil, aynı zamanda ilmi ve kültürel anlamda da kısa sürede hızlı bir gelişme kaydederek adından hep bahsettirmiştir.

Sicilmâse'nin kuruluşundan (emîrlik dönemi) imparatorluk evresine kadar geçen yaklaşık üç asırlık sürece (140/757-445/1053) odaklanan bu çalışma, bir giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. *Giriş* bölümünde Sufriyye'nin alt kolu olan Hâriciliğin ortaya çıkışı, gruplara (fırak) ayrılışı kısaca anlatılmıştır. *Birinci Bölüm*'de "Sicilmâse" isminin anlamı, konumu, coğrafi yapısı, bitki örtüsü, kuruluş süreci, burada son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmaların tarihçesi ve bunun ışığında ortaya konan Sicilmâse'nin erken dönemdeki planı ve mimari yapısı ele alınmıştır. Bu bölümde aynı zamanda kazılar esnasında keşfedilen eşyaların tarafımızdan çekilen fotoğrafları ile ulaşamadığımız; fakat makale ve kitaplarda yer alan resimleri metin içerisinde ilgili yerlere konulmuştur. *İkinci Bölüm*'de Hâriciliğin Mağrib'e gelişi Sufriyye üzerinden takip

edilmiş, Sicilmâse'nin kuruluşunun önünü açan Hâricî-Sufrî isyanları, şehri kuran ve burayı başkent edinen Midrârîlerin ve halefleri Mağrâvîlerin siyasî tarihleri ile komşu devletlerle olan ilişkileri ele alınmıştır. *Üçüncü Bölüm*, bir ticaret şehri olan Sicilmâse'nin ticari hayatını konu edinmektedir. Bu bölümde şehrin Mağrib, Meşrik, Bilâdu's-Sûdan'da bulunan merkezlere olan uzaklığı, Sicilmâse'ye gelen veya buradan Bilâdu's-Sûdan'a giden kervanlarda kimlerin yer aldığı, tarım, hayvancılık, zanaatkârlık, madencilik gibi ticaretin farklı dallarındaki rolü irdelenmiştir. Yine bu bölümde şehrin hangi merkezlerden neleri yani hangi malları/ürünleri ithal ettiği ve hangilerini ise ihraç ettiğine değinilmiştir. Burada aynı zamanda başta Sicilmâse olmak üzere genel olarak Mağrib'te kullanılan ticaret yöntemleri de irdelenmiştir. Burada darbedilen ve değişik yerlerde keşfedilenler üzerinden de şehrin ekonomisine mercek tutulmuştur. Ele alınan dönem içerisinde darbedilip arkeolojik kazılar esnasında çıkarılan, bugün ise Rabat'taki Bank el-Mağrib'in müzesinde sergilenen değişik dönemlere aitların fotoğrafları çekilmiş ve ilgili tarihsel evreye yerleştirilmiştir. Elinizdeki çalışmanın son bölümünde ise Sicilmâse'nin sosyal, dinî ve ilmî hayatı incelenmiştir. Şehirde yaşayan ve aslî kurucu unsurunu teşkil eden Berberîlerin yanı sıra daha sonra buraya yerleşen ve zamanla "Sicilmâseli"ye dönüşen Sûdanlılar, Araplar, Endülüslüler, Harrâtîn ve Yahudilerden oluşan yeni sakinler ile bunların kente kattıklarından bahsedilmiştir. Kuşkusuz bu bölümde şehirde ikâmet eden Hâricî, Mutezilî, Şîî ve Sünnîlerden oluşan mezhepsel demografi de incelenmiştir. Bu bölümün son kısmında ise çalışmanın zamansal çerçevesi içerisinde yer alan, aslen Sicilmâseli olan veya daha sonra buraya gelip yerleşen ve buranın adıyla anılan ulemaya ayrılmıştır. Burada söz konusu alimlerin önde gelenlerinin biyografileri, ders verdikleri ilim halkaları ve bu halkalarda okuttukları derslere, dersler verirken veya telifatta bulunurken takip ettikleri metodolojiye de yer yer değinilmiştir.

Kuşkusuz okumakta olduğunuz çalışmanın bu hâle gelmesinde birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. Bunların başında beni Sicilmâse'ye yönlendiren, bu konuyu çalışmaya beni cesaretlendiren ve çalışmama sunduğu kıymetli katkılarından dolayı danışmanım Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez gelmektedir. Yanı sıra çalışmanın bölümlerini şekillendirmemde bana yardımcı olan ve önerileriyle bu çalışmayı daha iyi hâle getiren komite üyelerim Prof. Dr. Nurettin Gemicici ve Prof. Dr. Gülgün Uyar hocalarımın da önemli katkıları bulunmaktadır. Bunların her birine teşekkürü borç bilirim. Çalışmamı titizlikle okuyarak kıymetli eleştirilerini benimle paylaşan değerli jüri üyelerim Doç. Dr. Halil Ortakçı, Doç. Dr. Mehmet Usluer, Doç. Dr. Muhammet Enes Midilli, Dr. Öğr. Üyesi Ümit Eskin hocalarıma, dostlarım Doç. Dr. Yakup Akyürek, Dr. Öğr. Üyesi Veysi Turun ve Dr. Öğr. Üyesi Nesrin Aydın Satar'a da katkılarından dolayı minnettarım. Ayrıca yetişmemde emeği olan İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı hocalarına da sonsuz şükranlarımı sunarım. Yine bu süreçte yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Ömer Sazak ve Arş. Gör. Ahmet Gülümser'e de teşekkür ederim.

Kuşkusuz bu çalışmanın tamamlanabilmesinde TÜBİTAK'ın büyük katkısı bulunmaktadır. Ülkemizin medarı iftiharı kurumlarından biri olan TÜBİTAK, beni 2214/A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Bursu kapsamında Fas'a göndermiş, bu sayede uzman, tarihçi ve arkeologlarla görüşme, saha araştırması yapıp fotoğraflama ve sadece Fas'ta erişilebilme imkânı olan yazılı eserlere ulaşma imkânı tanımıştır. Bu vesileyle TÜBİTAK'a, hasaten de BİDEP programı çalışanlarına minnettarım.

Bunların yanı sıra yurt dışı danışmanım olan Karaviyyîn Üniversitesi Daru'l-Hadîsi'l-Haseniyye Enstitüsü öğretim üyesi Dr. Ahmed el-Hâtıb; onun yönlendirmeleriyle benimle Sicilmâse hakkında mülakat yapmayı kabul eden ve son derece değerli bilgiler veren INSAP (Institut National des Sciences de Archéologie et Patrimoine) araştırmacısı Prof. Dr. Lahcen Taouchikht,

V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve Beşeri İlimler Fakültesi Suveysî öğretim üyesi, arkeolog Prof. Dr. Muhammed Sa'îd'e, Reşîdiyye'deki Mevlây İsmail Üniversitesi el-Külliyetü'l-Mü'te'addidetü't-Tehassusât öğretim üyesi Prof. Dr. Muhammed İmrânî Alevi, kendisi o dönemde başka bir kazı çalışmasında olduğu için her ne kadar yüz yüze görüşemesek de telefonla bana yardımcı olan Şu'ayb ed-Dükkâlî öğretim üyesi Prof. Dr. Abdallah Fili'ye de katkılarından dolayı minnettarım. Yine Fas'ta bizi Reşîdiyye, Rissânî ve Sicilmâse'ye götüren, buralarda bize çokça yardımcı olan Meknésli öğretmen İdrîs Sânevî, saha araştırması için Fas'ın güneyine gittiğimizde bize evlerini ve sofralarını açan Reşîdiyyeli Hüseyin, Hasan ve ailesi; yine hem evinde ağırlayan hem de 2026 yılında sahada yapılan restorasyon çalışmalarının fotoğraflarını bana gönderen Rissânîli dostum Abdüsemî' Selâmî ve ablasına da desteklerinden dolayı müteşekkirim. Sicilmâse'yi ziyaretimizde bize mihmandarlık yapan, kazı çalışmaları ve yapılar hakkında bilgi veren Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Aleviyye Müdürü Abdurrahman Hamidânî'ye de şükranlarımı sunmam gerekir. Ayrıca bu çalışmanın siz değerli okuyuculara ulaşmasını sağlayan Fecr Yayınları'na teşekkür ederim.

Son olarak, maddi-manevi desteklerini esirgemeyen aileme, kendisi de doktora yaptığı hâlde bana zaman ayırmayı ihmal etmeyen eşime ve her gördüğü sarı-turuncu duvarda burasının Sicilmâse olup olmadığını sürekli sorarak bir an olsun Sicilmâse'den uzaklaşmama imkân tanımayan oğluma teşekkür ediyor ve iyi ki varsınız diyorum.

Kadir TÜRKMEN
Bolvadin, 2026